

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ Β. ΚΟΥΓΕΑ

κατά την Πανεγυρικήν Συνεδρίαν τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1953.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὁμολογεῖ χάριτας πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα, διότι ἡδόκησε νὰ λαμπρύνῃ διὰ τῆς παρουσίας Του καὶ τὴν σημερινὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν αὐτῆς, συνάμα δὲ μετὰ σύμπαντος τοῦ Ἑθνους καὶ εὐγνωμοσύνην διὰ τὰ ὑψηλὰ ἔθνικα ἐπιτεύγματα τῆς ἀνὰ τὰς Ἠνωμένας πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς προσφάτου Βασιλικῆς ἀποστολῆς.

ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΑΤΕ,

Ὁ ὀργανισμὸς τῆς Ἀκαδημίας ὀρίζων τὴν τελευταίαν ταύτην συνεδρίαν τοῦ λήγοντος ἔτους πανηγυρικὴν, ὑποχρεώνει τὸν ἀποχωροῦντα πρόεδρον ὅπως ὁμιλήσῃ ἐπὶ θέματος τῆς εἰδικότητός του κατὰ τρόπον εἰς ὅλους εὐληπτον, ὡς λέγει τὸ σχετικὸν ἄρθρον. Ἀσχολούμενος ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν μου χρόνων περὶ τὴν παλαιογραφίαν, ἥτις εἶναι βοηθητικὴ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας καὶ τῆς φιλολογίας, ἔλαβα ὡς θέμα τῆς ὁμιλίας μου: τὰ Βυζαντινὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια.

Ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ εἰς τὰ Σχολεῖα τῆς Μέσης καὶ Ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως γνωρίσαντες, ἀναγνώσαντες καὶ διδασκθέντες ἀρχαίους Ἑλλήνας συγγραφεῖς. Ἐλάχιστοι ὅμως ἐξ αὐτῶν, ἔχοντες ἐνώπιόν των τὰ ἀρχαῖα ταῦτα γραμματειακὰ κείμενα, ἐσκέφθησαν ἢ ἐνδιεφέρθησάν ποτε νὰ μάθουν πῶς καὶ διὰ τίνος ὁδοῦ ἔφθασαν ἀπὸ τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος μέχρις ἡμῶν τὰ λαμπρὰ ταῦτα πνευματικὰ δημιουργήματα, τὰ ὁποῖα χάρις εἰς τὴν κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ἐφεύρεσιν τῆς τυπογραφίας, κυκλοφοροῦνται ἔκτοτε εἰς τόσῃν εὐρύτητι καὶ ἀφθονίᾳ καὶ πρὸς τόσῃν ὠφελιμότητι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὡς γνωστόν, τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν πνεῦμα παρήγαγε πλῆθος ἐννοιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ τέχνη τῆς διὰ τῆς γλώσσης ἐκ-

φορᾶς αὐτῶν ὑπῆρξε πολύμορφος. "Όλα τὰ εἶδη τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τοῦ τε ἐμμέτρου καὶ τοῦ πεζοῦ, εἶχαν εὐρυτάτην παρὰ τῷ λαῷ διάδοσιν. Πλὴν τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου, τῶν ὁποίων τὰ ποιήματα κατ' ἀρχὰς ἐγνώσθησαν καὶ διεδόθησαν διὰ τῆς προφορικῆς ἀπαγγελίας καὶ ἀπομνημονεύσεως, τὰ ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἔπειτα παραχθέντα λογοτεχνικὰ δημιουργήματα διεδίδοντο διὰ τῆς παρὰ τῶν Φοινίκων κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα παραληφθείσης γραφῆς καὶ τῆς ἀναγνώσεως, ὡς πρῶτον δὲ ἐπὶ παπύρου γραφέν λογοτεχνικὸν κείμενον ἀναφέρονται τὰ λυρικὰ ποιήματα τοῦ Ἀρχιλόχου περὶ τὸ 650 π. Χ. Περὶ τὸ 600 εἶχεν ἤδη διαδοθῇ ἐν Ἑλλάδι ὁ πάπυρος, ὥστε ἀσφαλῶς ἐπὶ παπύρου θὰ κατεγράφησαν τὰ ὑπὸ τοῦ Πεισιστράτου περὶ τὸ 550 συλλεγέντα ποιήματα τοῦ Ὀμήρου, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ πρῶτα γραφέντα πεζὰ τοῦ Ἀναξιμάνδρου καὶ τοῦ Δημοκρίτου. Οὕτω κατόπιν διὰ τῆς γραφῆς διεδίδοντο ἅμα τῇ γενέσει των καὶ τὰ ποιήματα τῆς ἐπικῆς, τῆς λυρικῆς καὶ τῆς δραματικῆς ποιήσεως, αἱ φιλοσοφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ συγγραφαί, οἱ ρητορικοὶ λόγοι καὶ πᾶν ἄλλο λογοτεχνικὸν εἶδος ἐκ τοῦ ἀφθόνου καὶ πολυτίμου θησαυροῦ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ποιεῖται καὶ πεζογράφοι ἅμα τῇ περατώσει τοῦ ἔργου των ἐφρόντιζαν περὶ τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ, κατ' ἀρχὰς διὰ τῶν μαθητῶν καὶ φίλων, ἀργότερα δὲ διὰ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος βιβλιοπωλῶν. Εἰς τὴν ταχεῖαν δημοσίευσιν, εἰς τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ εἰς τὴν ἐκ τούτων ὠφελιμότητα συνετέλει πρωτίστως ἡ ἐξ Αἰγύπτου ἐν ἀφθονίᾳ καὶ εὐθηνίᾳ προερχομένη πολύτιμος γραφικὴ ὕλη τοῦ παπύρου, τοῦ εἰς τὸν Νεῖλον εὐδοκιμοῦντος ὕδροχαροῦς τούτου φυτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐξυπηρετῆσαν πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως τὸν πολιτισμὸν τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου, ἥρχισεν ἀπὸ τὸ 620 π.Χ. κατὰ παραχώρησιν Ψαμμητίχου τοῦ Α' νὰ ἐξυπηρετῇ καὶ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ὡς γραφικὴ ὕλη, ἥτις ἀπέβη τὸ μέσον τῆς διασώσεως καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, ἐξ οὗ ἀπέρρευσε ἡ μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου.

Περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ βιβλίου εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔχομεν εἰδικὰς πληροφορίες, σαφεῖς καὶ λεπτομερεῖς. Ἐκ τινων ὁμῶς σποραδικῶν συγγραφικῶν εἰδήσεων μανθάνομεν ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς μετὰ τῶν ἄλλων βιομηχανιῶν καὶ βιομηχανία τοῦ βιβλίου. Οἱ ἀσκοῦντες ταύτην ἐπιχειρηματῆται, προμηθεύμενοι ἐξ Αἰγύπτου κατειργασμένον τὸν διὰ γραφὴν προοριζόμενον πάπυρον, διετήρουν βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα εἰδικῶς μορφωμένοι γραφεῖς, λαμβανόμενοι συνήθως ἐκ τῆς τάξεως τῶν δούλων,

(οἱ *servi litterati*), ἔγραφαν καθ' ὑπαγόρεισιν τοῦ συγγραφέως ἢ καὶ ἄλλου, ὁμαδικῶς καὶ συγχρόνως τὸ πρὸς δημοσίευσιν κείμενον. Ὁ πάπυρος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγράφετο κατὰ καθέτους στήλας τὸ κείμενον εἶχε σχῆμα συνεπτυγμένου καὶ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἀνελίσσομένου κυλίνδρου, σπανιώτερα δὲ καὶ σχῆμα κώδικος, ἥτοι τὸ σχῆμα τοῦ κατὰ τετράδια καὶ σελίδας συρραπτομένου σημερινοῦ βιβλίου. Οὕτω δὲ καταρτιζόμενα τὰ βιβλία ἐξετίθεντο πρὸς πώλησιν ἀπὸ τοὺς βιβλιοπώλας, οἵτινες ἐν Ἀθήναις ἦσαν καὶ οἱ ἐκδότες, καὶ τοὺς ὁποίους ἡ ἀρχαία κωμωδία ἀναφέρει ὡς ἐκθέτοντας τὸ ἐμπόρευμά των εἰς ὠρισμένην θέσιν τῆς ἀγορᾶς, ὅπου καὶ οἱ μεμβραδοπῶλαι, δηλαδὴ οἱ σαρδελλοπῶλαι, οἱ ἀχραδοπῶλαι καὶ οἱ ἄλλοι κάπηλοι. Ἀντὶ τῆς σημερινῆς ἀγγελίας, ὁ βιβλιοπώλης ἐδιάβαζεν εἰς τοὺς πελάτας του ἐν χορικὸν ἢ ἐν κεφάλαιον τοῦ πρὸς πώλησιν βιβλίου. Παρεδόθη δὲ ἀνέκδοτον, ὅτι Σῦρος ἐμπορος ὀνόματι Ζήνων, ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας τὸ 312 π.Χ. καὶ ἀκούσας βιβλιοπώλην ἀναγινώσκοντα πρὸς διαφήμισιν κείμενον τοῦ Πλάτωνος, ὃχι μόνον ἔσπευσε νὰ ἀγοράσῃ τὸ βιβλίον, ἀλλὰ καὶ νὰ καταταχθῇ εἰς τοὺς ὁμιλητὰς τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας. Τὰ βιβλία ἀναλόγως τῆς ἐμφάνισεως καὶ τῆς προελεύσεως αὐτῶν ἐχαρακτηρίζοντο ἄλλα «*παλαιὰ καὶ πολλοῦ ἄξια*», καὶ ἄλλα «*φαῦλα καὶ σαπρά*», τὰ δὲ κατὰ παραγγελίαν γραφόμενα ἦσαν καλυτέρας ποιότητος ἀπὸ τὰ δι' ἐμπορίαν προοριζόμενα.

Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῶν γραμμάτων κατὰ μυριάδας θὰ ἐκυκλοφοροῦντο ἐν Ἀθήναις τὰ παπύρινα βιβλία. Ἡ ἀρχαία κωμωδία κατ' ἐπανάληψιν παρουσιάζει πρόσωπα κρατοῦντα ἢ ἀναγινώσκοντα βιβλία καθ' ὁδὸν ἢ καὶ ἐν πλῶ. Ὁ Σωκράτης ἐπεριπάτει κρατῶν βιβλίον, ὁ δὲ Λουκιανὸς εἰς χωριστὴν πραγματείαν σκώπτει τὸν «*ἀπαίδεντον καὶ πολλὰ βιβλία ὀνούμενον*». Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τοὺς Κορινθιακοὺς Διαλόγους ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀπλοϊκὸς γεωργὸς Νήρινθος ἐδιάβαζεν εἰς τὸ χωράφι του τὸν Γοργίαν τοῦ Πλάτωνος. Συγκινητικὴ δὲ εἶναι ἡ παράδοσις, καθ' ἣν Ἀθηναῖοι αἰχμάλωτοι τῆς ἀτυχοῦς εἰς Σικελίαν ἐκστρατείας ἠδύναντο νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερίαν, ἢ νὰ ἀνακουφίσουν τὰς ἐκ τῆς σκληρότητος τῶν νικητῶν τालαιπωρίας διὰ τῆς ἀπαγγελίας χορικῶν τοῦ Εὐριπίδου, τὰ ὅποια ἐνεθυμοῦντο ἐξ ἀποστηθίσεως τοῦ κειμένου. Τοιοῦτο λοιπὸν ἀναγνωστικὸν κοινὸν ἐχρειάζετο πολλὰ ἀπόγραφα. Ἄν δὲ μετὰ τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων μνημείων τοῦ ἀρχαίου βίου, τὰ ὅποια εἰς τόσῃ ἀφθονίᾳ ἔφεραν εἰς φῶς αἱ νεώτεροι ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαί, δὲν εὐρέθησαν καὶ βιβλία, τοῦτο συμ-

βαίνει διότι ὁ πάπυρος, ὕλη κατ' ἐξοχὴν μαλακὴ καὶ εὐθρυπτος, ὑπέκειτο εἰς σήψιν καὶ φθορὰν εἰς τὸ ὑγρὸν τῆς Ἑλλάδος κλίμα, ἐνῶ εἰς τὸ ξηρὸν καὶ ἀμμῶδες τῆς Αἰγύπτου ἔδαφος διατηρηθέντα τὰ παπύρινα βιβλία καὶ ἔγγραφα μέχρι σήμερον καὶ ἐρχόμενα ἐν ἀφθονίᾳ εἰς φῶς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, ἀπετέλεσαν νέον κλάδον τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, τὴν παπυρολογίαν, καὶ ἐπλούτισαν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γραμματεῖαν μὲ πολὺτιμα κείμενα, ὅπως εἶναι τὰ ποιήματα τῆς Σαπφοῦς καὶ τοῦ Βακχυλίδου, οἱ λόγοι τοῦ ρήτορος Ὑπερείδου, αἱ κωμῳδαὶ τοῦ Μενάνδρου, ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ μουσικολυρικὸν ποίημα τοῦ Μιλησίου Τιμοθέου Πέρσαι, τοῦ ὁποῦ τοῦ κομψοῦ πάπυρος, σύγχρονος τοῦ περὶ τὸ 400 π. Χ. ζήσαντος ποιητοῦ, εὑρεθεὶς εἰς τὸν τάφον Ἑλληνος τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου, θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότατον ἐκ τῶν σωζομένων παπυρίνων βιβλίων.

Μὲ τὴν παρακμὴν τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἀλματώδη ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ Κράτους τῶν Πτολεμαίων, τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μετατοπίζεται ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν παραγωγὴν καὶ τὴν προαγωγὴν τοῦ βιβλίου μὲ τὴν ἐντοπιότητα τοῦ παπύρου ὡς γραφικῆς ὕλης καὶ μὲ τὴν ἐξ Ἑλλάδος μετανάστευσιν ἀνδρῶν ἐξαιρετικῆς μορφώσεως καὶ ἐμπειρίας, ὡς ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς, ὁ Καλλιμάχος, ὁ Ζηνόδοτος, ὁ Ἐρατοσθένης, ὁ Ἀρίσταρχος καὶ ἄλλοι, ἡ Ἀλεξάνδρεια γίνεται τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρον τῆς βιβλιακῆς βιομηχανίας καὶ ἐμπορίας. Ἦδη τὸ 225 π.Χ. Ἀθηναῖοι βιβλιοπῶλαι ἔρχονται εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἀναζητοῦντες καθαρὰ κείμενα τῶν Πλατωνικῶν Διαλόγων πρὸς ἀντιγραφὴν.

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀλεξανδρείας, τὴν προσαρτηθεῖσαν εἰς τὸ ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων ἰδρυθὲν Μουσεῖον, κατὰ ἑκατοντάδας χιλιάδων ἡριθμοῦντο τὰ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Καλλιμάχου καταλογογραφηθέντα βιβλία. 700.000 τόμους ὑπελόγιζε νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀλεξανδρείας ὁ Καῖσαρ, ἥτις ὅμως ἐκάη κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ πολιορκίαν τῆς πόλεως τὸ 47 π.Χ. Ἐν τούτοις, παρὰ τὰς καταστροφὰς τὰς ὁποίας ὑπέστησαν αἱ βιβλιοθήκαι τῆς Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Αὐρηλιανὸν τὸ 272 καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Θεόφιλον τὸ 391 μ.Χ. ἐξηκολούθησεν ἡ Ἀλεξάνδρεια νὰ εἶναι τὸ κέντρον τῆς βιβλιομηχανίας. Ἡ πυρπόλησις τῆς Ἀλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης ἀπὸ τοὺς Ἀρσάβας τὸ 641 θεωρεῖται θρῦλος.

Εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα ὅ,τι ἐκ βιβλίων ὑπῆρ-

χεν, ἀφηρέθη ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους κατακτητάς. Τὸ 168 π.Χ. ὁ νικητὴς τῆς Πύδνας Αἰμίλιος Παῦλος ἐκόσμησε τὸν θρίαμβόν του μαζί με ἄλλα λάφυρα καὶ μετὰ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἡττηθέντος βασιλέως τῶν Μακεδόνων Περσέως, ὁ δὲ Σύλλας τὸ 86 π.Χ. μετέφερεν εἰς τὴν Ρώμην τὴν βιβλιοθήκην τοῦ περιφήμου Ἀθηναίου βιβλιοφίλου Ἀπελλικῶντος. Ὅταν δὲ μετὰ ἓνα καὶ ἥμισυν περίπου αἰῶνα ὁ φιλέλλην καὶ φιλαθήναιος Ἀδριανὸς ἔκτισε παρὰ τὴν ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν τὴν βιβλιοθήκην, ἐκόσμησε μὲν αὐτὴν μετὰ πλούσιον γλυπτικὸν καὶ ἄλλον διάκοσμον, ἀλλὰ δὲν κατάρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ εἰς αὐτὴν περισσότερα βιβλία ἀπὸ ὅσα εἶχαν ἀπομείνει εἰς ἰδιωτικὰς βιβλιοθήκας καὶ εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν διαφόρων ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν Σχολῶν.

Ὁ χριστιανισμὸς διατεθεὶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εὐνοϊκὸς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γραμματειακὴν παράδοσιν, δὲν ἔπαυσε καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησίν του νὰ ἐνδιαφέρεται δι' αὐτὴν. Τὸ δὲ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἐκδηλώνεται ζωηρότερον μετὰ τὸν διχασμὸν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους εἰς τὸ ἐκ τοῦ Ἀνατολικοῦ τμήματος προελθόν Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον ὡς φυσικὸς κληρονόμος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ρυθμίζει τὴν μόρφωσίν του χριστιανικὴν μαζί καὶ ἐθνικὴν. Ὁ στενὸς δεσμὸς τῶν ἑλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν μορφωτικῶν μέσων παραμένει σταθερὸς, μέχρι δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἑκδηλὸς εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωὴν ἢ ἐπίδρασις τῆς ἀρχαιότητος. Πρὸς διατήρησιν ζωντανῆς τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, τὸ Βυζάντιον ἐλάμβανε τὰ ἀπαιτούμενα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἣτις παρ' ὅλας τὰς δηώσεις καὶ τὰς καταστροφάς, ἐξηκολούθει ἀκόμη νὰ εἶναι ὁ σιτοβολὼν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὰς παιδευτικὰς ἑλληνικὰς ἐστίας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, τὴν Ἀλεξάνδρειαν τὴν Γάζαν καὶ τὴν Δαμασκόν, ἐπρομηθεύοντο τὰ ἐπὶ παπύρου κλασσικὰ κείμενα οἱ ὀρεγόμενοι καὶ τῆς λεγομένης θύραθεν πλὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, ἢ δὲ προμήθεια αὕτη ἐγίνετο μέχρι τοῦ κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ἐπελθόντος εἰς τὸ Βυζάντιον πνευματικοῦ μαρασμοῦ.

Τὸ πνευματικὸν αὐτὸ χάσμα τῶν δύο σκοτεινῶν αἰώνων τοῦ Βυζαντίου ἀποδίδεται συνήθως εἰς τὰς ἀνωμαλίας, αἱ ὁποῖαι ἐπῆλθον εἰς τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τὰς ἔριδας τῶν εἰκονομάχων καὶ ἀπὸ τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς. Ἀλλ' ἂν τοῦτο ᾗτο ἀληθὲς καὶ τὰ πραγματικὰ αἷτια τῆς πνευματικῆς ἐκείνης καταπτώσεως ᾗσαν οἱ μνημονευθέντες περισπασμοὶ τοῦ Κράτους, τότε ὁ μαρασμὸς δὲν ἔπρεπε νὰ εἶχε περιορισθῇ μόνον

εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ἀλλὰ νὰ εἶχεν ἐπεκταθῇ εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλὰ τοιοῦτόν τι δὲν συμβαίνει. Παρουσιάζεται μὲν κατὰ τοὺς δύο τούτους αἰῶνας (650—850) γενικὴ τις κατάπτωσης τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἐξαφάνισιν καὶ νέκρωσιν παντελῇ μόνον εἰς τὰς σπουδὰς τῆς κλασσικῆς γραμματείας παρατηροῦμεν. Ὅπως δὲ εἶναι γνωστόν, ὑπὸ τὴν δυναστείαν τῶν Ἰσαύρων παρήχθησαν σπουδαῖα στρατηγικὰ συγγράμματα καὶ νομοθετικὰ ἔργα ἀξιολογώτατα. Τὸ διοικητικὸν σύστημα τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν θεμάτων τότε ἀνεπτύχθη. Ἐπὶ Θεοφίλου ἐκτίσθησαν λαμπρὰ οἰκοδομήματα. Πρὸς τοὺς χρόνους τούτους συμπίπτει ἡ ἀκμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καὶ τῆς ὕμνογραφίας καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλοσοφίας Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Καὶ τὸν μέγαν Ρωμανὸν οἱ σκοτεινοὶ αὐτοὶ αἰῶνες τὸν διεκδικοῦν. Ἡ τέχνη καταπίπτει μὲν, ἀλλὰ δὲν ἐξαφανίζεται ἐντελῶς. Τὸ χάσμα λοιπὸν καὶ ἡ παντελής στείρωσις παρατηρεῖται μόνον εἰς τὰς κλασσικὰς σπουδὰς καὶ εἰς τὰς ἐκ τούτων ἐξηρημένους γραμματειακὰς ἐξελίξεις. Ἡ δὲ ἐξαίρεσις αὕτη δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ συνδέεται πρὸς τὰ γεγονότα καὶ πρὸς τὸν χρόνον, καθ' ὃν ἐμφανίζονται ταῦτα. Ἄν ἀποβλέψωμεν δηλαδὴ εἰς τοὺς χρόνους, καθ' οὓς παρουσιάζεται τὸ γραμματειακὸν τοῦτο χάσμα, θὰ ἴδωμεν, ὅτι οἱ μὲν χρόνοι τῶν Ἰσαύρων πίπτουν πολὺ ὕστερον, αἱ δὲ βαρβαρικαὶ κατὰ τοῦ Βυζαντίου ἐπιδρομαὶ πολὺ πρότερον. Ὁ μαρασμὸς ὅμως ὃ ἐπελθὼν εἰς τὴν φιλολογικὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου, παρουσιάζεται ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλὴ σύμπτωσης, ἀλλὰ ἱστορικὸν γεγονός, διεπόμενον ἀπὸ τὸν ἀπαράβατον νόμον τοῦ αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ. Ἡ Αἴγυπτος, οὔσα ἐπὶ μίαν σχεδὸν χιλιετηρίδα τὸ μέγα θησαυροφυλάκιον τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐχρησίμευε καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον ὡς πηγὴ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν. Ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρείαν καὶ ἀπὸ τὴν Γάζαν ἤρχοντο, ὅχι μόνον τὰ κλασσικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ οἱ λόγοι ἐρμηνευταὶ αὐτῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἐφ' ὅσον ἀνήκει ἡ Αἴγυπτος εἰς τὸ Βυζάντιον, ζῇ εἰς αὐτὸ καὶ ἡ πνοὴ τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης καὶ τῆς ἀλεξανδρινῆς παιδείας. Ὅταν δὲ τὸ Βυζάντιον χάνει τὴν Αἴγυπτον, συνεκλείπει καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἐρχομένη ζωογόνος πνοή. Καὶ ἡ μὲν τέχνη δὲν ἐκλείπει παντελῶς, φυτοζωοῦσα διὰ τῶν ἀσθενῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα παρέχουν οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Πέρσαι. Ἀλλ' αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ μαραίνονται, διότι μόνον ἐξ Αἰγύπτου

ἡδύναντο νὰ ἀντλήσουν ζωὴν. Ἡ Αἴγυπτος εἶναι ἡ πηγὴ ἡ ἀρδεύουσα τὸν πνευματικὸν κῆπον τοῦ Βυζαντίου, ὅπου ἐκαλλιεργοῦντο τὰ ἄνθη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. "Ὅταν δὲ ἡ πηγὴ ἐστείρυσεν, ἦλθε κατ' ἀνάγκην ἡ ξηρασία καὶ ὁ μαρασμός. Καὶ ὅταν πάλιν κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα ἀνατέλλουν καλύτεραι ἡμέραι εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Βάρδας ἀνοίγει τὰς πύλας τοῦ ὑπὸ τῶν Ἰσαύρων κλεισθέντος Πανεπιστημίου τῆς Μαγναύρας, καὶ ἐπαναλαμβάνονται πυκναὶ καὶ εὐρεῖαι αἱ πολιτικαὶ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τοὺς Χαλίφας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, οἱ ἄνδρες οἱ ἐντεταλμένοι τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων πρὸς τὴν Αἴγυπτον προστρέχουν διὰ νὰ πορισθοῦν ἐκεῖθεν ὅσα ἀρχαῖα κείμενα εἶχαν διασωθῇ ἀπὸ τὰς καταστροφὰς τοῦ χρόνου καὶ τῶν κατακτητῶν.

Φώτιος, Ἀρέθας καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος εἶναι οἱ κυριώτατοι ἀντιπρόσωποι τῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἀνεγεννήθησαν κατὰ τὸν 9ον καὶ 10ον αἰῶνα ἐν Βυζαντίῳ αἱ μελέται τῆς ἀρχαιότητος μετὰ τὸν μαρασμὸν τῶν προηγθηέντων σκοτεινῶν αἰώνων. Ἐκαστος τῶν ἀνδρῶν τούτων ἔχει ἴδιον σύστημα ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ οἱ τρεῖς εὐρίσκονται σύμφωνοι εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς ζητήσεως καὶ τῆς περισυλλογῆς χειρογράφων. Ἐνῶ δὲ ὁ Φώτιος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος προμηθεύμενοι παλαιὰ κείμενα, δὲν φροντίζουν ὅπως διὰ νέων καταλλήλων ἀντιγράφων παραδώσουν αὐτὰ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, ἀλλ' ἱκανοποιοῦν προσωπικὰς τῶν μόνον ἀνάγκας καὶ ἐπιθυμίας, ὁ Ἀρέθας ἀντιθέτως φροντίζει, ὅπως καταρτίζων ἐκ τῶν χειρογράφων, τὰ ὅποια μὲ μεγάλας προσπάθειας ἀποκτᾷ, ἐξαίρετα ἀντίγραφα, ἐξασφάλισι τὰ ἀρχαῖα κείμενα εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς-περισυλλογῆς καὶ τῆς ἀντιγραφῆς τῶν κειμένων ὁ Ἀρέθας δὲν εἶναι μόνον ὁ πρῶτεργάτης καὶ ὁ δημιουργὸς τῆς συγχρόνου αὐτοῦ γραμματειακῆς κινήσεως, ἀλλὰ εἶναι μοναδικός, δυνάμενος νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν κατὰ πέντε αἰῶνας παλαιότερόν του ἑλληνομαθῆ πατέρα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας Ἱερώνυμον.

Γεννηθεὶς ὁ Ἀρέθας ἐν Πάτραις καὶ ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Α΄., εἰς τὴν προστασίαν τοῦ ὁποίου ὤφειλε τὴν ραγδαίαν αὐτοῦ ἐκκλησιαστικὴν σταδιοδρομίαν (ἔγινεν ἐνῶρίς ἐπίσκοπος Καισαρείας καὶ πρωτόθρονος εἰς τὴν πατριαρχικὴν Σύνοδον), αἰσθάνεται ἐν τοῖς πρώτοις τὴν ἀνάγκην νὰ συγκροτήσῃ βιβλιοθήκην καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ πάλιν εἰς τὸ Βυζάντιον τὰ βιβλία, τὰ ὅποια εἶχε καταστρέψει ἡ πυρκαϊὰ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Ἐκ τῶν προσπαθειῶν αὐτοῦ κα-

τανοοῦμεν πόσον σπάνια ἦσαν τότε τὰ παλαιὰ κείμενα εἰς τὸ Βυζάντιον, καὶ ἂν που ἀνεφαίνετο καλὸν βιβλίον, ταχέως πάλιν ἐξηφανίζετο. Συγγραφεῖς ἱστορικοὺς ὡς τὸν Θεόπομπον καὶ τὸν Κτησίαν, τοὺς ὁποίους εἶχεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην του ὁ Φώτιος, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξεύρουν οἱ ὀλίγα ἔτη ὕστερον ζήσαντες καὶ ἐργασθέντες ἐπιτομεῖς τοῦ Πορφυρογεννήτου, οἱ ὅποιοι ἐπίσης δὲν κατορθώνουν νὰ προμηθευθοῦν ἀκέραιον τὸν Κάσσιον Δίωνα καὶ ἀνελλιπῇ τὸν Πολύβιον. Ὁ ἀφανισμὸς βαίνει γοργός. Τοῦτο ἀντιλαμβάνονται ἄνδρες ὡς ὁ Ἀρέθας, καὶ προσπαθοῦν νὰ περισώσουν ὅ,τι εἶναι ἀκόμῃ δυνατόν νὰ σωθῇ. Ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Καισαρείας, καὶ ὅταν ἀκόμῃ ἦτο λαϊκὸς καὶ διάκονος, προμηθεύεται περγαμνήν τῆς ὁποίας τὸ τίμημα ἀναγράφει ὁ ἴδιος εἰς τὰ ἀξιόλογα ἐκεῖνα καὶ ἰδιόχειρα βιβλιογραφικὰ σημειώματα ἐκάστου κώδικος, παραγγέλλει τὴν ἀντιγραφὴν τῶν μετὰ κόπου εὕρισκομένων βιβλίων εἰς τοὺς διαφόρους καὶ πολυωνύμους αὐτοῦ καλλιγράφους, Ἰωάννην, Βαάνην, Στέφανον, Γρηγόριον καὶ λοιποὺς καὶ δημιουργεῖ ὁλόκληρον βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον, τοῦ ὁποίου αὐτὸς προΐσταται καὶ ἐπιμελεῖται.

Οἱ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀρέθα μέχρις ἡμῶν διασωθέντες κώδικες καὶ οἱ φέροντες ἀσφαλῇ γνωρίσματα τοῦ βιβλιογραφικοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου εἶναι περὶ τοὺς δεκαπέντε, ὅλοι περγαμνηνοί, ἀληθινὰ ἀριστουργήματα, τῶν ὁποίων ἡ ἐσωτερικὴ τοῦ κειμένου ἀξία ἀμιλλᾶται πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ βιβλίου καλλιτεχνικὴν ἐμφάνισιν. Ὁ παλαιότερος ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ κώδιξ τοῦ μαθηματικοῦ Εὐκλείδου ἐκ φ.φ. 385, ἀποκεείμενος εἰς τὴν ἐν Ὁξφόρδῃ Βοδληϊανὴν Βιβλιοθήκην καὶ φέρει τὸ ἐξῆς ἰδιόχειρον τοῦ Ἀρέθα βιβλιογραφικὸν σημείωμα εἰς κεφαλαιογράμματον γραφὴν :

ΕΓΡΑΦΗ ΧΕΙΡΙ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΚΛΗΡΙΚΟΥ ΜΗΝΙ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΩΙ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Ζ' ΕΤΕΙ
ΚΟΣΜΟΥΤ ΣΖ' (= 888) ΕΚΤΗΣΑΜΗΝ ΑΡΕΘΑΣ ΠΑΤΡΕΥΣ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑΝ ΒΙΒΛΟΝ
Ν̅ Ν̅ (= νομισμάτων) ΙΔ

Ὁ δὲ ὠραιότερος καὶ σπουδαιότερος εἶναι ὁ κώδιξ τοῦ Πλάτωνος, ἐκ φύλλων μεγάλων 471, φέρων ἐπίσης ἰδιόχειρον καὶ μὲ κεφαλαῖα γράμματα τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ Ἀρέθα :

ΕΓΡΑΦΗ ΧΕΙΡΙ ΙΩ (= Ἰωάννου) ΚΑΛΛΙΓΡΑΦΟΥ ΕΥΤΥΧΩΣ ΑΡΕΘΑΙ ΔΙΑΚΟΝΩΙ
ΠΑΤΡΕΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩΝ ΔΕΚΑΤΡΙΩΝ ΜΗΝΙ ΝΟΕΜΒΡΙΩΙ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ
ΙΔ ΕΤΕΙ ΚΟΣΜΟΥ ΣΥΔ (= 895) ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΟΥ ΥΙΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟΥ ΕΔΟΘΗ ΥΠΕΡ ΓΡΑΦΗΣ Ν̅ Ν̅ (= νομίσματα) ΙΓ
ΠΕΡΓΑΜΝ (= μηνῆς) Ν̅ Ν̅ (νομίσματα) Η (= 8)

Τὸ πολύτιμον τοῦτο χειρόγραφον ἀπὸ αἰώνων ἀποκεείμενον εἰς τὴν βι-

βλιοθήκην τῆς Πάτμου, ἀφηρέθη τὸ 1801 ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ "Αγγλου περιηγητοῦ Clarke καὶ ἀπόκειται τώρα εἰς τὴν Βοδληϊανὴν Βιβλιοθήκην τῆς 'Οξφόρδης. Διὰ τὴν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς μονῆς ἀφαίρεσιν τοῦ γραμματειακοῦ τούτου κειμηλίου ἤγειρε κραυγὴν ὀργῆς καὶ ἀγανακτήσεως κατὰ τε τοῦ δράστου καὶ τῶν μοναχῶν ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς εἰς τὸν Α'. τόμον τῶν Αὐτοσχεδίων Στοχασμῶν του, ἀλλὰ ἡ περὶ ἀποδόσεως τοῦ ἀφαιρεθέντος Πλάτωνος ἐκκλησίς του ἤχησεν εἰς τὸ κενόν. 'Ολλανδικὸς ἐκδοτικὸς οἶκος ἐξέδωκεν εἰς πολυτελεῆ πανομοιότυπον φωτοτυπικὴν ἔκδοσιν τὸ περίφημον χειρόγραφον, ἀντίτυπον δὲ ταύτης ἐδώρησε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν (τὸ 1939) μετὰ καὶ ἄλλων ὁμοίων εἰς τὴν 'Εθνικὴν Βιβλιοθήκην ὁ πρεσβευτὴς κ. 'Αλέξανδρος Πάλλης ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ὁμῶνύμου πατρός του, τὸν ὅποιον πολλοὶ μὲν γνωρίζουν ὡς τὸν μαλλιαρὸν μεταφραστὴν τῆς 'Ιλιάδος, ἀλλὰ ὀλίγοι ἠξεύρουν ὅτι ὁ μακαρίτης ὑπῆρξε δοκιμώτατος κλασσικὸς φιλόλογος καὶ ὅτι ἔκαμε διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις εἰς ἀρχαίους "Ελληνας ποιητὰς καὶ πεζογράφους, αἵτινες ἐχαρακτηρίσθησαν ἀπὸ μεγάλους φιλόλογους *palmares*, δηλαδὴ δαφνοστεφεῖς.

Τὰ βιβλία τοῦ 'Αρέθα εἶναι μνημεῖα λαμπρὰ τῆς περὶ τὰ ἐλληνικὰ γράμματα στοργῆς καὶ μελέτης τοῦ σοφοῦ τῆς Καισαρείας ἐπισκόπου. "Οσοὶ ἐμελέτησαν τὰ χειρόγραφα ταῦτα, καὶ εἶναι ὄχι ὀλίγοι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐξεφράσθησαν διὰ τε τὰ ἔργα καὶ τὸν ἐργάτην μὲ τὸν ἐνθουσιασμόν, τὸν ὅποιον γεννᾷ ὁ πρὸς τὰ κλασσικὰ ἀριστουργήματα θαυμασμός.

Οἱ ἀρχέτυποι κώδικες, ἐξ ὧν ἀντεγράφοντο τὰ διὰ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ 'Αρέθα προοριζόμενα κλασσικὰ συγγράμματα, δὲν ἦσαν, ὡς ἐπιστεύετο, περγαμηνὰ τοῦ 6ου ἢ τοῦ 7ου αἰῶνος, διότι ἂν τοῦτο ἦτο ἀληθές, ἔπρεπε νὰ εἶχε σωθῇ κάποιος ἐξ αὐτῶν. 'Αλλ' οὐδεὶς τοιοῦτος ἐσώθη. Οἱ παλαιότατοι σωθέντες ἀκέραιοι περγαμνηνοὶ κώδικες κλασσικῶν κειμένων εἶναι οἱ τοῦ 'Αρέθα, καλούμενοι διὰ τοῦτο «*codices vetustissimi*». Πλὴν τῶν παλαιογραφικῶν τεκμηρίων τῆς ἐκ παπυρίνων χειρογράφων προελεύσεως τῶν κωδίκων τούτων, ἔχομεν καὶ εἰδήσεις ἐξ ἐπιστολῶν τοῦ 'Αρέθα, καθ' ἃς ὁ λόγιος ἱεράρχης, ἄλλοτε ὁμιλεῖ περὶ «*παλαιῶν βιβλίων παντάπασι διεργουηκότων*» καὶ ἄλλοτε ἀναμένει καὶ λαμβάνει ἐξ Αἰγύπτου «*νειλῶας βίβλους*», αἱ ὁποῖαι οὐδεμίαν ἔχω ἀμφιβολίαν ὅτι ἦσαν παπύρινα βιβλία.

Μεταγράφων ὁ 'Αρέθας τὰ διάφορα κείμενα ἐκ τῶν παπύρων εἰς

τάς περγαμηνάς ὅπως «*νεαρὰ καὶ ἀσινῇ τοῖς ἐπιγιγνομένοις παραπέμψη*», δὲν ἔπραττε νέον τι, ἀλλ' ἐπανελάμβανε τὰ κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα γενόμενα εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῆς ἐν Παλαιστίνῃ Καισαρείας, ὅπου οἱ ἐπίσκοποι Ἀκάκιος καὶ Εὐζώϊος, θέλοντες νὰ ἀνανεώσουν τὴν βιβλιοθήκην τῆς Μητροπόλεως ταύτης, μετέφερον ἐκ τῶν εὐθρύπτων παπύρων εἰς τὰς στερεάς περγαμηνάς ἐκκλησιαστικά καὶ γραμματειακὰ κείμενα. Ἀλλὰ καὶ ὀλίγον προϋτέρα ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τοιοῦτον ἔργον ἀνέθηκεν εἰς τὸν Εὐσέβιον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔγραφε «...ὅπως ἂν πενήτηγοντα σωμάτια ἐν διφθέροις ἐγκατασκευύοις, εὐανάγνωστά τε καὶ πρὸς χοῆσιν εὐμειακόμιστα, ὑπὸ τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἐπισταμένων γραφῆναι κελεύσεως», ὁ δὲ περίφημος Σιναΐτικὸς κῶδιξ τῆς Ἀγίας Γραφῆς, περγαμηνὸς τοῦ 4ου αἰῶνος, τὸν ὁποῖον ἀφήρεσε τὸ 1859 ὁ Γερμανὸς θεολόγος Τίσεντορφ ἀπὸ τὴν Μονὴν τοῦ Σινᾶ, εἶναι ἐκ τῆς παραγγελίας ταύτης τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

Εἰς ὅλας τὰς βυζαντινὰς Μονὰς ὑπῆρχαν βιβλιοθήκαι, εἰς πολλὰς δὲ καὶ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια. Εἰς τὰ Τυπικὰ τῶν Μονῶν μεταξὺ τῶν ὑποχρεωτικῶν εἰς τοὺς μοναχοὺς ἐργασιῶν ἀναγράφεται πολλάκις καὶ ἡ τῆς «καλλιγραφίας», ἥτοι τῆς βιβλιογραφίας, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ὑπόρρημα τοῦ βιβλιοφύλακος. Τὸ σπουδαιότερον δὲ ἐκ τῶν μοναστηριακῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων ἦτο τὸ τῆς περιφημοτάτης Μονῆς τοῦ Στουδίου, ὅπου ἐν ἔτει 814 ἐπὶ ἡγουμένου Πλάτωνος ἐτέθη τὸ πρῶτον εἰς ἐφαρμογὴν ἡ μικρογράμματος γραφή, ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους 835, ἐπὶ ἡγουμένου Νικολάου, χρονολογεῖται τὸ πρῶτον εἰς τὴν μικρογράμματον γραφὴν βιβλίον. Κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ὁ σύγχρονος τοῦ Ἀρέθα Στουδίτης ἡγούμενος Τιμόθεος εἶναι καὶ ὁ ἴδιος σπουδαῖος βιβλιογράφος καὶ ἄλλους μοναχοὺς τὴν καλλιγραφίαν διδάσκει, πολλῶν δὲ βιβλιογράφων Στουδιτῶν διεσώθησαν τὰ ὀνόματα. Ἀλλὰ εἰς τὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια τῶν Μονῶν ἀντεγράφοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κείμενα ἐκκλησιαστικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ περιεχομένου, διὰ τοῦτο καὶ περιῆλθον ταῦτα μέχρις ἡμῶν εἰς δυσαναλόγως μεγάλον ἀριθμὸν ἐν σχέσει πρὸς τὰ χειρόγραφα κλασσικοῦ περιεχομένου. Μερικὰ μάλιστα τοιαῦτα μοναστηριακὰ ἐργαστήρια ἡσυχολοῦντο σχεδὸν ἀποκλειστικῶς μὲ τὴν ἀντιγραφὴν ὠρισμένων ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, ὡς π.χ. τὸ ἐργαστήριον τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου, τὸ ὁποῖον ἡσυχολεῖτο οὕτως εἰπεῖν βιομηχανικῶς μὲ τὴν ἀντιγραφὴν χειρογράφων τῆς Κ. Δ., διεσώθησαν δὲ ἱκανὰ ἐξ αὐτῶν, τινὰ μάλιστα καὶ εἰκονογραφημένα.

Δέν πρόκειται νά ἀσχοληθῶ περισσότερο μὲ τὰ βιβλιογραφικά ἐργαστήρια τῶν Μονῶν. Ἡ ὁμιλία μου θά περιορισθῇ εἰς τὰ Βυζαντινὰ βιβλιογραφικά ἐργαστήρια τῶν κλασσικῶν κειμένων. Ἐν τούτοις πρέπει νά ἀναγνωρισθῇ, ὅτι ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν κειμένων τῆς τε ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς θύραθεν παιδείας πολλὰ ὀφείλει εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ ἐνίοτε ἀμορφώτους ἐκείνους μοναχοὺς, οἵτινες σημειώνοντες εἰς τὰ βιβλιογραφικά τῶν σημειώματα τὰ καλογηρικὰ καὶ μοναστηριακὰ τῶν ὀνόματα, Ἀγιοσαββίτης, Ἀγιοπετρίτης, Στουδίτης κλπ., καὶ χαρακτηρίζοντες ἑαυτοὺς μὲ τὰ πλήρη ταπεινότητος ἀσκητικὰ καὶ ἀπόκοσμα ἐκείνα ἐπίθετα, «ἀνάξιος», «τρισάθλιος», «ἀμαρτωλός», «τάλας», «ρακενδύτης» κλπ. ἀποκτοῦν τὴν συμπάθειάν μας. Μοναχὸς βιβλιογράφος ἀστρολογικοῦ κώδικος ὁμολογεῖ ὅτι ἔγραψε «*πρὸς τέτριπιν καὶ πρὸς χαρμονὴν ψυχῆς τε καὶ καρδίας / παραμυθίας ἔνεκεν καὶ κουφισμοῦ τῶν πόνων / καὶ συμφορῶν παντοδαπῶν τοῦ πολυστόνου βίου*».

Βιβλιογραφικὴ κίνησις περὶ τὰ κλασσικὰ κείμενα παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ἐπὶ Κομνηνῶν ἀναγέννησιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ καὶ κατὰ τὴν τρίτην ἐπὶ Παλαιολόγων. Τῆς δευτέρας πρωτεργάται εἶναι ὁ πολυῖστωρ Ἰωάννης Τζέτζης καὶ ὁ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος. Ὁ Τζέτζης εἰς τὰς Ἀλληγορίας του τῆς Ἰλιάδος κακολογῶν τοὺς ἀπροσέκτους ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων καὶ ὑβρίζων «*χοιριῶντας*» τοὺς καλλιγράφους, καυχᾶται ὅτι εἶναι ἱκανὸς νά ἀναπληρώσῃ τὰ βιβλία διὰ τῆς μνήμης του: «*ἐμοὶ βιβλιοθήκη γὰρ ἡ κεφαλὴ τυγχάνει*» καὶ λυπεῖται διὰ τὴν ἔνδειαν βιβλίων μὲ τὸν στίχον: «*Βίβλοι δ' ἡμῖν οὐ πάρευσιν δεινῶς ἀχρηματοῦσαν*». Ὁ δὲ λόγιος τῆς Θεσσαλονίκης ἐπίσκοπος Εὐστάθιος, ὁ σοφὸς τοῦ Ὁμήρου ἀντιγραφεὺς καὶ σχολιαστής, εἶναι ὁ ἴδιος βιβλιογράφος κλασσικῶν κειμένων, ὡς μαρτυροῦν οἱ τέσσαρες διασωθέντες ιδιόγραφοι αὐτοῦ κώδικες, τῆς Βασιλείας, τῶν Παρισίων, ὁ Λαυρεντιανὸς τῆς Φλωρεντίας καὶ ὁ Μαρκιανὸς τῆς Βενετίας, ὅστις ἀργότερα εἶχε γίνῃ κτῆμα τοῦ Βησσαρίωνος. Εἰς δὲ τὴν πραγματείαν αὐτοῦ τὴν ἐπιγραφομένην «*Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτὸν*» καὶ ἀποτελοῦσαν σφοδρὸν κατηγορητήριον κατὰ τῶν μοναχῶν, στιγματίζει τὴν πρὸς τὰ βιβλία περιφρόνησιν αὐτῶν διὰ τῆς ἐξῆς ἀποστροφῆς: «*Ἄλλ' ὦ ἀγράμματα, θέλεις νά ἐξομοιώσης τὴν μοναστηριακὴν βιβλιοθήκην πρὸς τὴν ἰδικὴν σου ψυχὴν; Καὶ ἐπειδὴ σὺ δὲν κατέχεις γράμματα, θέλεις νά ἐκκενώσης καὶ αὐτὴν ἀπὸ τὰ γραμματοφόρα σκεύη; Ἀφῆσε αὐτὴν νά στεγάζῃ τὰ τίμια. Θά ἔλθῃ κάποιος ὕστερα ἀπὸ σέ, ὁ ὁποῖος*

ἢ θὰ γνωρίζῃ γράμματα, ἢ θὰ ἀγαπᾷ τὰ γράμματα. Καὶ ἐκεῖνος ἐνδιατρίβων εἰς τὰ βιβλία, θὰ γίνῃ σοφώτερος».

Πυκνότερα εἶναι ἡ φάλαγξ τῆς ἐν Βυζαντίῳ τρίτης ἀναγεννήσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, τῆς ὁποίας οἱ παράγοντες θεωροῦνται οἱ πρόδρομοι τῶν οὐμανιστῶν τῆς μεγάλης τοῦ 15ου αἰῶνος Ἀναγεννήσεως ἐν τῇ Δύσει. Ἐκ τῶν διὰ τὴν μάθησιν τῆς ἀρχαίας φιλολογίας ἐνδιαφερομένων πολλῶν λογίων κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, τινὲς ἀσχολοῦνται καὶ μὲ τὴν περισυλλογὴν κλασσικῶν κειμένων καὶ τὴν ἀντιγραφὴν αὐτῶν, εἴτε εἰς μεμβράνας, εἴτε εἰς τὴν ἄρτι ἐκ Συρίας ἐρχομένην νέαν γραφικὴν ὕλην, τὸν βομβύκινον χάρτην. Ἐκ τούτων δραστηριώτερος καὶ τοῦ Ἀρέθα μιμητῆς καὶ ἐφάμιλλος εἶναι ὁ μορφωμένος μοναχὸς Μάξιμος ὁ Πλανούδης, ὅστις δημιουργῶν κύκλον μαθητῶν καὶ λογίων περὶ ἑαυτόν, ἀπασχολεῖ αὐτοὺς μὲ τὴν ἀντιγραφὴν κλασσικῶν κειμένων, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἐνεργῶς καὶ ὑπευθύνως μετέχει.

Ἐκ τῶν 120 ἐκδεδομένων ἐπιστολῶν τοῦ Πλανούδη καὶ ἔκ τινων διασωθέντων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης αὐτοῦ, πολλὰ διδασκόμεθα περὶ τοῦ βιβλιογραφικοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ τελειότερον καὶ τὸ συστηματικώτερον ὀργανωμένον ἐξ ὧν γνωρίζομεν Βυζαντινῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων. Εἰς αὐτὸ γίνεται προμήθεια περγαμηνῶν, τῶν ὁποίων τὴν ποιότητα, τὰ μέτρα, τὰς διαστάσεις, τὰ φύλλα καὶ τὰ τετράδια (τὰς «τετράδας»), ἐξ ὧν θὰ ἀποτελεσθῇ τὸ βιβλίον, καθορίζει ὁ Πλανούδης, φροντίζων νὰ εἶναι λεπταί, ὅπως μὴ «ἐξ ὀλίγων παχεῖαι καὶ γαστροῦδεις συντίθενται βιβλίοι, ἀλλ' ἐκ πολλῶν ἰσχυρότεροι καὶ, ὡς φάναι, ἐὺζωνότεροι». Βυζαντινοὶ ἄρχοντες βιβλιόφιλοι φέρουν εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Πλανούδη παλαιὰ καὶ ἐφθαρμένα βιβλία πρὸς ἀντιβολὴν καὶ συμπλήρωσιν ὑπ' αὐτοῦ καὶ πρὸς ἐπιδιόρθωσιν διὰ τοῦ ἐν αὐτῷ «βιβλοποιοῦ» δηλαδὴ τοῦ βιβλιοδέτου. Ἐπιστρέφων ὁ Πλανούδης πρὸς τὸν πρωτοβεστιάριον Μουζάλωνα τὸ 1293 τὰ πρὸς ἐπισκευὴν σταλέντα μαθηματικὰ βιβλία, γράφει: «*Ἡ δὲ Διοφάντων βίβλος ἐπανήκει ἐκ τῶν πάλαι ρυτίδων ἡβῶσα. Τὰ μὲν ἔξωθεν ὅφιν ἂν εἴποι τις τὴν παλαιὰν ἀποξυσάμενον λεβηρίδα, τὰ δ' ἐντός, οἷαν ἂν ἴδοιμεν οἰκίας ἐκ μακροῦ πεπονηκυίας ἐπισκευὴν καὶ ἀνάγκησιν. δέδοται γὰρ πως καὶ συγκεκλήρωταί μοι πάντα εἰς ὅσον οἶόν τε καλὰ καὶ εὐτόνως γινόμενα βλέπειν, ὅσα τε ἂν αὐτὸς ἐκπονῶ καὶ ἅπερ εἰς ἑτέρους τὴν ἑαυτῶν ἀναφέρει δημιουργίαν. ἐπιτείνει δέ μοι μάλιστα τὴν φιλοτεχνίαν, ἐπειδὴν βίβλος τὸ ἐκπονούμενον ἤ. τοῦτο γὰρ τῆς ἐμῆς τέχνης τὸ ἰδιαίτατον. καὶ δὴ καὶ τι πάσχω περὶ τὸ χρῆμα τῶν βιβλίων . . . βούλομαι πάντα πέρας ἔχειν καὶ ἀριθμῶ συγκε-*

κλείσθαι τὰς βίβλους». καὶ κατωτέρω: «Ὁ Λιόφαντος εὖ ποιῶν δι' ὑμᾶς τό γε νῦν διέδρα τὸν κίνδυνον· συμπαραπήλανε δὲ τῆς σωτηρίας καὶ ἀριθμητικῇ Νικομάχου κατὰ πολλὴν περισσσίαν εὐρωτιῶσα». Ἄλλοι βιβλιόφιλοι, ὡς ἡ ἀνεψιὰ τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ Θεοδώρα Ραούλαινα Παλαιολογίνα, στέλλουν εἰς τὸν Πλανοῦδην τὰ βιβλία τῶν πρὸς συμπλήρωσιν καὶ διόρθωσιν διὰ παραβολῆς πρὸς τὰ ἰδικὰ του, τὰ ὅποια ἐθεωροῦντο τελειότερα καὶ γνησιώτερα κείμενα. Συχνὰ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πλανοῦδη παρουσιάζονται περιπτώσεις δανεισμοῦ βιβλίων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ πρὸς ἀγανάκτησιν τοῦ σοφοῦ Βυζαντινοῦ καταντοῦν, ὅπως συνήθως καὶ σήμερον, δανεικὰ καὶ ἀγύριστα.

Ὁ ἴδιος ὁ Πλανοῦδης ἦτο δεινὸς βιβλιογράφος καὶ ταχυγράφος, ὁμολογεῖ δὲ εἰς ἔμμετρον ἐπίγραμμα τοῦ, ὅτι εἰς 4 μῆνας ἔγραψε τεράστιον εἰς ὄγκον νομοκάνονον διὰ τὴν ἐν τῷ Παλατίῳ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ ἰδρυθεῖσαν βασιλικὴν βιβλιοθήκην, τῆς ὁποίας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Πλανοῦδης ἦτο διευθυντής:

«Ἐθλον ἐγὼν ἐμόγησα πανέξοχον οἷον ἀπ' ἄλλων
γράφας ἐνὶ πυσύρεσσι περιπλομέναισι σελήναις
καίπερ ἐνὶ μεγάροισιν ἀνακτορεῖς προσεδρεύων».

Εἰς τὸν Πλανοῦδην ὀφείλεται ἡ συγκρότησις εἰς ἓν σῶμα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλουτάρχου, τῶν τε Ἑθικῶν καὶ τῶν Παραλλήλων Βίων, τὸ ὁποῖον κατήρτισε κατὰ τὸ πλεῖστον ὁ ἴδιος ἀπὸ μεμβράνας, τὰς ὁποίας τοῦ ἔστειλεν ἐκ τῆς Ἀσίας ὁ στρατηγὸς Ἀλέξιος Φιλανθρωπηνὸς ἀπὸ τὴν κατὰ τῶν Τούρκων ἐκστρατείαν τὸ 1295. Συγχαίρων ὁ Πλανοῦδης τὸν στρατηγὸν διὰ τὰς ἐν τῇ Ἀσίᾳ νίκας του, τελειώνει τὴν ἐπιστολήν του διὰ τῶν ἐξῆς: «Ἐμοὶ δ' ἔδοξε τὰ τοῦ Πλουτάρχου γράφαι βιβλία πάνυ γάρ, ὡς οἶσθα, τὸν ἄνδρα φιλῶ. Αἰεὶ τοίνυν ἔχειν μεμβράνας· αἱ δὲ εἰσι παρ' ἡμῖν, οὐ πάνυ χρησταί· εἰ δὲ καὶ τῶν ἀγαθῶν ἦσαν, ἀλλ' οὐχ ἡμῖν εὐπορία πρὸς γε τὸ πρίασθαι. Μανθάνω δὲ παρ' ὑμῖν αὐτόθι πάνυ τε ἀγαθὰς γίνεσθαι, καὶ σοί γε πρίασθαι βουληθέντι οὐκ ἂν ἀπορία πρόφασις γένοιτο. Εἰ δὴ τούτων μέλλομεν ἔξειν, καὶ τὸ τῶν τετραδίων ἐπέμψαμεν μέτρον, ὡς δύο τοιαῦτα τὴν μεμβράνην ποιεῖν. Τὸν μέντοι τούτων ἀριθμὸν, πόσος ἂν εἴη, καὶ τὸ τῆς ἀποστολῆς τάχος τῇ σῇ καταλιμπάνῳ φιλοτίμῳ καὶ εὐγενεῖ προαιρέσει». Ὁ Φιλανθρωπηνὸς ἔστειλε κατ' ἐπανάληψιν μεμβράνας εἰς τὸν Πλανοῦδην. Ἄλλ' αἱ μεμβράναι τῆς πρώτης ἀποστολῆς ἦσαν ἀκατάλληλοι, ἐκ τούτου δὲ λαμβάνει ἀφορμὴν ὁ Πλανοῦδης νὰ γράψῃ πρὸς τὸν γραμματέα τοῦ

στρατηγοῦ Μελχισεδέκ πλήρη χάριτος καὶ εἰρωνείας ἐπιστολὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν χαρακτηρίζει τὰς σταλείσας μεμβράνας ὡς δορὰς ὄνων καὶ ὄχι προβάτων καὶ ὅτι διὰ τὴν τραχύτητα καὶ τὸ πάχος θὰ ἦσαν καταλλήλοτεροι δι' ἀσπίδας στρατιωτῶν καὶ διὰ Περσικὰ τύμπανα, παρὰ διὰ βιβλία. Ἀλλὰ ἐκ τῶν ἀκολουθῶν ἀποστολῶν τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ ἔλαβεν ὁ Πλανούδης καταλλήλους εἰς ποιότητα καὶ ποσότητα μεμβράνας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐγράφησαν τὰ συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου ὑπὸ τοῦ ἰδίου, βοηθουμένου ἀπὸ ὀκτὼ καλλιγράφους μαθητὰς του, εἰς ἓν σῶμα, τὸ περιφημον *Corpus Planudeum* τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖον διεσώθη εἰς τρεῖς μεγάλους περγαμηνοὺς κώδικας, ἐξ ὧν οἱ δύο εὐρίσκονται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων καὶ ὁ τρίτος εἰς τὴν Ἀμβροσιανὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Μιλάνου. Ἐκ τινων δὲ ἐνδείξεων ὑπεστηρίχθη ἡ γνώμη, ὅτι ὁ μεγαλύτερος τῶν Πλουταρχείων τούτων κωδίκων, ὁ Παρισινὸς 1657, ἐγράφη εἰς διάστημα τριῶν καὶ ἡμίσεος μηνῶν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων τρίτης ἐν Βυζαντίῳ ἀναγεννήσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐμφανίζονται πλὴν τοῦ Πλανούδῃ καὶ ἄλλοι βιβλιογράφοι, κτήτορες, μελετηταὶ καὶ ἐρμηνευταὶ κλασσικῶν κειμένων, ὡς ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Κύπριος, ὁ Ἀκροπολίτης, ἡ ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσα λογία πρωτοβεστιαρία Θεοδώρα Ραούλαινα, Μανουὴλ ὁ Μοσχόπουλος, Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης καὶ προπάντων Δημήτριος ὁ Τρικλίνιος, εἰς τὸν ὁποῖον πολλὰ ὀφείλει ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἀρχαίων ποιητῶν, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα, ὄχι μόνον ἀντέγραφεν, ἀλλὰ καὶ ἐσχολίαζε, μάλιστα τοὺς τραγικούς, ἱκανοὶ δ' ἐσώθησαν τοιοῦτοι ἰδιόγραφοι αὐτοῦ κώδικες. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ Τρικλινίου καὶ τῶν ἄλλων συγχρόνων τούτου Βυζαντινῶν λογίων ὁ Wilamowitz εἰς τὴν «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τραγῳδίαν» λέγει: «Τοὺς Βυζαντινοὺς τούτους κυρίως δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμεν μόνον ὡς ἀντιγραφεῖς κειμένων καὶ τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ καὶ ὡς διορθωτὰς κειμένων. Δὲν εἶναι οἱ συνάδελφοι τῶν ἀγαθῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι πιστοὶ καὶ ἐπιμελεῖς μιμηταὶ ἀντιγράφουν, ὄχι μόνον ὅ,τι δὲν ἐνόουν, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶχαν σκοπὸν νὰ ἐννοήσουν, ἀλλ' εἶναι οἱ ἰδικοὶ μας συνάδελφοι. Πρὸς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ συγχρόνους καὶ ὁμόφρονας πρέπει νὰ συγκριθοῦν».

Αὐτὰ τὰ κλασσικὰ κείμενα τῶν χειρογράφων τοῦ Ἀρέθα, τοῦ Εὐσταθίου, τοῦ Πλανούδῃ, τοῦ Ἀκροπολίτου, τοῦ Τρικλινίου, εὐρισκόμενα εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν μοιραίαν πτώσιν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ μετακομισθέντα εἰς τὴν Δύσιν ἀπὸ τοὺς λογίους Βυζαντινοὺς πρόσφυγας,

ἐχρησίμευσαν ὡς βάσεις τῆς ἀναγεννήσεως τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν καὶ διεδόθησαν μὲ τὴν ἐφεύρεσιν τῆς τυπογραφίας. Φορεῖς τοῦ πνευματικοῦ τούτου θησαυροῦ, ὁ Μουσσοῦρος, ὁ Καλλιέργης, ὁ Λάσκαρις, ὁ Τραπεζούντιος, ὁ Χρυσολωρᾶς, ἦσαν οἱ ἄμεσοι συνεχισταὶ τῶν Βυζαντινῶν λογίων, καὶ κομίσαντες ἀναμμένην τὴν λαμπάδα τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος εἰς τὴν Δύσιν, ἐφώτισαν ἐνεργῶς καὶ τελεσφόρως τὴν μεγάλην Ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων. Ἡ κατάλυσις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐνώχλησε μόνον τὴν σχετικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, δὲν τὴν κατέπνιξεν ἐντελῶς.

Ἡ παλαιὰ κατηγορία καὶ ἡ ἀγανάκτησις τῆς Δύσεως κατὰ τῶν Βυζαντινῶν ὅτι διέφθειραν τὰ παλαιὰ κείμενα, ἀπεδείχθη ἄδικος. Πιθανὸν εἰς κείμενα ἀντιγραφέντα ἀπὸ ἀμορφώτους ἀντιγραφεῖς, μοναχοὺς ὡς τὸ πλεῖστον, νὰ παρεισέφρυσαν λάθη. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι αἰτία νὰ καταφρονῇται ὅλη ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν Βυζαντινῶν. Οἱ λόγοι τοῦ Βυζαντίου ἐφρόντισαν ὅπως διὰ τῆς ἀντιγραφῆς διασωθοῦν τὰ δημιουργήματα τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ νὰ φθάσουν μέχρις ἡμῶν. Διὰ νὰ ἐκτιμῇται κανεὶς δεόντως τὴν ὑπηρεσίαν αὐτήν, τὴν ὁποίαν προσέφερε τὸ Βυζάντιον εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὸν πολιτισμόν, ἀρκεῖ πρὸς στιγμὴν νὰ ἀναλογισθῇ, ποία θὰ ἦτο σήμερον ἡ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου, ἂν εἶχαν ἐξαφανισθῇ ἐντελῶς τὰ ἐλληνικὰ γράμματα. Ἀρκεῖ μόνον νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐκ τῶν 600 σκηνικῶν ἔργων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, τραγωδιῶν καὶ κωμωδιῶν, τῶν ὁποίων γνωρίζομεν τοὺς τίτλους, ἐσώθησαν μόνον τὰ 44 ἔργα τῶν τεσσάρων ποιητῶν, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ Ἀριστοφάνους, τούτων δὲ ἡ σωτηρία ὀφείλεται εἰς τοὺς περιφρονημένους Βυζαντινοὺς. Τί θὰ ἦτο σήμερον ἡ τέχνη τοῦ θεάτρου, ἂν ἐχάνοντο καὶ αὐτά; Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος 19ου αἰῶνος ἄρχισε νὰ ἀποδίδεται εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοὺς ἀνθρωπιστὰς κάποια δικαιοσύνη καὶ ἀναγνώρισις τοῦ ἔργου των. Ἀλλὰ τὸ τί ὀφείλει εἰς αὐτοὺς ἡ ἀνθρωπότης, ἀκόμη δὲν ἀνεγνωρίσθη ὅσον ἔπρεπε καὶ ὅσον ἀξίζει.

Οἱ ἀγαθοὶ αὐτοὶ Βυζαντινοὶ καλλιγράφοι καὶ ἀντιγραφεῖς περὶ τῶν ὁποίων σᾶς ὠμίλησα, ἀρχίζοντες τὸ ἔργον των, ἐχάρατταν εἰς τὸ πρῶτον φύλλον τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ μὲ τὴν φράσιν «Σταυρὲ (ἢ Χριστέ) βοήθει μοι», ἐπικαλούμενοι τὴν ἄνωθεν βοήθειαν. Καὶ ἐτελείωναν τὸ ἔργον μὲ μίαν εὐχαριστίαν, «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα», ἥ καὶ ἐμμέτρως:

«Τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θεῶ (ἢ Χριστῷ) χάρις». Συνηθεστέρα ὅμως εἶναι ἡ ἐκ δύο βυζαντινῶν δωδεκασυλλάβων στίχων κατακλείς :

*Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
Οὕτω καὶ ὁ γράφας ἰδεῖν βίβλου τέλος.*

Τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἀνακούφισιν ποῦ ἠσθάνετο ὁ βιβλιογράφος ὅταν ἔφθανεν εἰς τὸ τέλος τῆς ἀντιγραφῆς, θὰ αἰσθανθοῦν ἀσφαλῶς, πιστεύω, καὶ οἱ Ὑψηλοὶ καὶ οἱ φιλόφρονες ἀκροαταὶ μου μὲ τὸ τέλος τῆς κουραστικῆς ὁμιλίας μου.